

ARTYKUŁY

Zbigniew GŁĄB*

**NOWE MIASTO W SZADKU W KARTOGRAFII
XIX-WIECZNEJ – NIEZREALIZOWANE OBIETNICE
NOWEJ PRZESTRZENI SPOŁECZNEJ**

Streszczenie. Analiza XIX-wiecznych planów miejskich Szadku pokazuje koncepcję Nowego Miasta jako kolejnego etapu rozwoju ośrodka o tradycjach sukienniczych. Planowana przebudowa tej części miasta, jak również sprowadzenie nowych osadników, wpisywała się w ówczesną akcję industrializacyjną będąc jednocześnie pewnego rodzaju obietnicą lepszego życia. Obietnica ta jednak nie została spełniona, a działanie zamknęło się głównie w sferze „gabinetowej” kół rządowych i pracowniach kartografów. Niemniej jednak interesujące jest przesłedzenie tego fragmentu historii będącego częścią większego planu industrializacji Królestwa Polskiego i wskazanie przyczyn niepowodzenia podjętych działań.

Słowa kluczowe: kartografia, industrializacja, Nowe Miasto

W rozważaniach dotyczących tematyki miejskiej interesująca jest perspektywa spojrzenia na miasto w kategoriach przestrzeni społecznej, oferującej – poza tradycyjnymi funkcjami miejskimi (jak ośrodek władzy czy handel) – również pewne obietnice – możliwość lepszego życia czy podniesienia rangi ośrodka. Obietnice te wiążą się z efektem palimpsestu, w którym miasto podlega ciągłym zmianom – niektóre jego przestrzenie znikają (są „wymazywane”), a w ich miejsce

* Zbigniew Głęb, dr, Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Instytut Socjologii, e-mail: zbigniewglabja@gmail.com.

pojawiają się nowe byty, pod którymi wprawne oko może dostrzec wcześniejsze struktury¹. Jednocześnie miasta są wyrazem potrzeb odpowiednich dla danego etapu rozwoju cywilizacyjnego jak też „wyrazem poglądów i statusu społecznego ich inwestorów, budowniczych i użytkowników”².

Przyjęcie powyższej perspektywy skłania do refleksji nad historią Nowego Miasta w Szadku jako pewnej obietnicy rozwoju i lepszego życia dla mieszkańców i przyjezdnych, ale również ambicji władz związanych z industrializacją Królestwa Polskiego.

Dokładny czas powstania Nowego Miasta nie jest znany. Istnieją tutaj duże rozbieżności. Według jednej z hipotez Nowe Miasto powstało w XVI w. i było związane z miejską produkcją sukienniczą. Sukiennicy mieli osiedlać się wzdłuż ulic: Warszawskiej i Piotrkowskiej, na których wschodnim końcu utworzono plac³. Inna hipoteza łączy powstanie Nowego Miasta dopiero z XIX w. i czasem nasilenia procesów industrializacyjnych na ziemiach polskich. Możliwe, że właśnie wtedy zdecydowano się na wprowadzenie dodatkowego (od strony wschodniej) bloku zabudowy na starym rynku, a nowoutworzony plac przejął część funkcji starego⁴.

Nową dzielnicę mieli zamieszkiwać tkacze napływający do Szadku ze Śląska⁵. Dla nich stworzono projekt regulacji tej części miasta. Regulacja ta widoczna jest na planie z 1824 roku⁶ – „żółtym”. Przewidywała ona wytyczenie obszernego⁷ placu na rozdrożu dróg do Wilamowa i Łasku. Wokół niego i sąsiadujących ulic miano wymierzyć kilkadziesiąt działek dla osadników. Działki te miały szerokość ok. 4 prętów miary nowopolskiej czyli ok. 17 metrów. Natomiast ich długość nie jest możliwa do obliczenia ze względu na to, że naniesione na plan działki nie są zamknięte, a ich długość dostosowana jest do granic Nowego Miasta: od wschodu do granicy miejskiej Szadku (dwie miary długości działek – w zależności od przebiegu granicy); od południa do biegu odnoży rzeki Sadkówki (Szadkówki);

¹ Por.: N. Krzyżanowska, *Dyskursy (nie)pamięci w przestrzeni miasta*, „Studia Socjologiczne” 2016, t. 1, nr 220, s. 127–128.

² M. Czornik, *Dzielenie przestrzeni miejskiej – uwarunkowania konsumpcji ofert lokalizacji*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2015, nr 250, Ekonomia 4, s. 117.

³ J. Goldberg, *Studium historyczno-urbanistyczne Szadku*, Łódź 1961, s. 24; M. Kulesza, *Rozwój przestrzenny i współczesna struktura morfogenetyczna Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2003, t. 3, s. 66; T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995, s. 44. Potwierdzenie lub negacja tej hipotezy wymagałaby szerokich studiów źródłowych nad księgami miejskimi Szadku.

⁴ M. Kulesza, *Rozwój przestrzenny...*, s. 66.

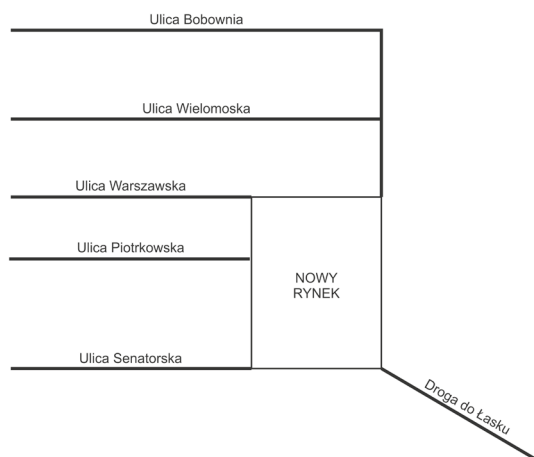
⁵ Tamże.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Zbiory kartograficzne, sygn. AG 33/184–20; Por.: B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX w.*, Warszawa 1998, t. I. s. 84, poz. 223 (podana sygnatura: teka 33–33). W artykule, dla ułatwienia, używam oznaczenia planów kolorami – zgodnie z przeważającą na nich barwą.

⁷ Wymiary projektowanego rynku to 33 x 40 prętów miary nowopolskiej czyli ok. 140 x 170 metrów. Powierzchnia: ok. 2,4 ha czyli ok. 4,25 morgi miary nowopolskiej.

od zachodu częściowo do drogi tranzytowej z Łasku do Pabianic i Lutomiarska oraz do jednej z ulic; północna pierzeja rynku została wytyczona bez oparcia o jakiegokolwiek granice na przedłużeniu w prostej linii ulicy Warszawskiej. Niemożliwe zatem jest obliczenie powierzchni działek.

Zamierzano także dokonać korekty przebiegu ulic związanych z nowym placem. „Wyprostowana” miała zostać ulica Wielomoska (Wilamowska), planowano wydłużenie ulicy Senatorskiej w stronę wschodnią, z naruszeniem działek tu istniejących oraz zmianę biegu drogi tranzytowej z Łasku do Lutomiarska i Pabianic.

Ryc. 1. Projekt regulacji ulic Nowego Miasta
Źródło: opracowanie własne na podstawie planu „żółtego”

Z planów wynika, że tereny wybrane pod Nowe Miasto w przeważającej części nie były wcześniej zasiedlone, a mieszczenie użytkowali je jako ogrody. Lokalizacja taka była dobrze przemyślana i logicznie wkomponowana w strukturę miasta. Zapewniała dostęp do głównych dróg tranzytowych oraz do wody potrzebnej rzemieślnikom (staw i ciek wodne). Tranzytowe ulice Warszawska i Piotrkowska z obu stron miały przebiegać przez oba rynki (od strony wschodniej przez nowy rynek, od zachodniej przez stary). Takie wydłużenie „strefy budowlanej” poprzez utworzenie Nowego Miasta utrzymywało ogólny kierunek układu urbanistycznego Szadku (wschód – zachód)⁸.

Obszar Nowego Miasta można zamknąć w następujących granicach: od północy ulica Bobownia, od wschodu pola miejskie (Krótkie i Długie), od południa staw. Problematiczne jest natomiast ustalenie granicy zachodniej. Wydaje się, że doszło tutaj do nałożenia części Nowego Miasta na średniowieczne centrum

⁸ Ogólną kompozycję psuje „odwrócenie” kierunku nowego placu – jego dłuższa pierzeja ma kierunek północ–południe, a więc przeciwny do kierunku dłuższej pierzei starego rynku.

lokacyjne. Projektowane „nałożenie” było jednak stosunkowo niewielkie i w zasadzie przebiegało wzdłuż wschodniej granicy wyznaczonego przez mnie średniowiecznego miasta lokacyjnego.

Ryc. 2. Granice Nowego Miasta

Źródło: opracowanie własne na podstawie planu „żółtego”

Pomimo dobrego projektu przedsięwzięcie nie udało się, gdyż *sprowadzone tamże kilka familii fabrykantów, nie będąc w stanie wyłącznie się utrzymać, do innych miast fabrycznych przeprowadzić się musiało*⁹. Trudno dociec dokładnych przyczyn niepowodzenia akcji osadniczej w Szadku. Mogła ona być spowodowana niezbyt dobrymi warunkami ekonomicznymi oferowanymi osadnikom, a także bardziej atrakcyjną ofertą i dynamicznym rozwojem, powstających w XIX w. pobliskich ośrodków przemysłowych jak: Lutomiersk, Sieradz, Zduńska Wola, Łask, Łódź. Dostępne źródła nie podają danych, na podstawie których można by ustalić precyzyjne wnioski na ten temat.

Ryszard Rosin wskazuje na fakt, że sukiennictwo na terenie sieradzko-łęczyckiego było uprawiane już w drugiej połowie XIV wieku¹⁰. Należy zauważyć, że pobliski Lutomiersk był stosunkowo silnym ośrodkiem sukienniczym w regionie

⁹ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 1787 cyt. za: M. Kulesza, *Rozwój przestrzenny...*, s. 66.

¹⁰ R. Rosin, *Studia z dziejów miast dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego (XII–XVI w.)*, „Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych” 1959, Rok XIV, 1, s. 7. Na Szadek jako jeden z ważniejszych wielkopolskich ośrodków sukiennictwa wskazują też: M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przed-rozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 402.

jeszcze w okresie przedindustrialnym. W XVIII w. istniała tam manufaktura sukiennicza. Przy podobnej liczbie ludności – ok. 560 osób w świetle spisu z 1789 r. obejmującego tylko ludność chrześcijańską i nie uwzględniającego czeladzi oraz ludzi wolnych – Szadek posiadał o połowę mniej rzemieślników niż Lutomiersk. W Szadku było 43, a w Lutomiersku 92 przedstawiciele różnych rzemiosł oraz kupców i karczmarzy¹¹. W latach 1823–1833 działała w Sieradzu założona przez Adolfa Harrera manufaktura sukiennicza. Zatrudniała ona ponad tysiąc robotników¹². Pomimo jej upadku, na skutek pożaru w 1832 r., w ciągu dziesięciu lat działalności mogła ona stanowić skuteczną konkurencję dla Szadku. W 1817 r. Stefan Prawdzic Złotnicki, właściciel Zduńskiej Woli, rozpoczął werbunek tkaczy oferując im domy i ziemię. W 1824 r. założył manufakturę sukienniczą, której wyroby, podobnie jak w przypadku manufaktury sieradzkiej, zbywane były na rynku krajowym, a także w Rosji¹³. Również w Łasku w latach 20. i 30. XIX w. produkowano znaczne ilości sukna, a miasto pod tym względem zajmowało trzecie miejsce w regionie, po Zduńskiej Woli i Sieradzu. Łascy sukiennicy posiadali czterokrotnie więcej warsztatów tkackich niż szadkowscy¹⁴. W 1820 r. podjęto decyzję o założeniu osiedla sukienniczego w Łodzi. W 1824 r. rozpoczęto wytyczanie w jej sąsiedztwie osady lniano-bawełnianej zwanej Łódką, która zadecydowała o dalszej wielkiej karierze przemysłowej miasta¹⁵.

Siedemnastowieczna lustracja podaje liczbę 90 sukienników w Szadku¹⁶. Wiadomo także o istnieniu folusza w mieście (XVI w.; XVII w.)¹⁷. J. Goldberg podaje dla Szadku liczbę 19 rzemieślników branży odzieżowej i skórzaney (na rok 1791; uwzględnieni także Żydzi)¹⁸. W mieście istniały zatem tradycje związane z tkactwem i sukiennictwem¹⁹. Być może był to jeden z powodów, dla których zdecydowano

¹¹ J. Milczarek, *Dawny powiat szadkowski w świetle spisu ludności z 1789 r.*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1964, t. VI, s. 167.

¹² J. Śmiałowski, *Przemiany gospodarcze w rolnictwie, rozwój miast i przemysłu w latach zaborów*, [w:] J. Śmiałowskiego (red.) *Szkice z dziejów sieradzkiego*, Łódź 1977, s. 219–220.

¹³ Tamże, s. 220.

¹⁴ W. Puś, *Lata zaborów (1795–1918)*, [w:] J. Śmiałowski (red.), *Łask. Dzieje miasta*, Łask 1998, s. 156–158.

¹⁵ M. Koter, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź. Dzieje miasta*, T. I: *Do 1918 r.*, Warszawa–Łódź 1980, s. 155–160.

¹⁶ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, cz. I, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski, Warszawa–Wrocław–Kraków 1994, s. 112.

¹⁷ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. II, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963, s. 48; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*, cz. II: *Województwo sieradzkie*, wyd. Z. Guldon, Warszawa–Wrocław–Kraków, 1969, s. 61.

¹⁸ J. Goldberg, *Struktura zawodowa ludności miast „wolnych” województwa sieradzkiego w 1791 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne”, Seria I, z. 21, s. 75.

¹⁹ Szerzej o tradycjach sukienniczych Szadku: T. Marszał, *Szadek jako ośrodek sukienniczy w XV–XVII wieku*, „Biuletyn Szadkowski” 2014, t. 14.

się na próbę utworzenia w Szadku dzielnicy fabrycznej w ramach ogólnej akcji industrializacyjnej ziem polskich. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że dane za 1823 r. wskazują tylko na siedmiu sukienników (majstrów) w Szadku. Każdy z nich prowadził osobny warsztat, żaden nie miał czeladników²⁰.

Wspomniana polityka uprzemysłowienia, jaka przyjęta została po powstaniu Królestwa Polskiego, przewidywała zakładanie nowych miast i osad fabrycznych oraz rozbudowę ośrodków już istniejących. W 1819 r. rozpoczęto w Królestwie Polskim akcję pomiaru miast mającą na celu uzyskanie „podkładów do projektów regulacji”²¹. W miastach wprowadzano nowe rozwiązania komunikacyjne (regulacje ulic), porządkowano stare dzielnice, wyburzano budynki, zmieniano zabudowę rynków miejskich²². Dla tych celów niezbędne było wykonywanie odpowiednich map i planów. Większość z nich powstała na potrzeby techniczno-gospodarcze²³. Bez zatwierdzonego planu nie wolno było w miastach wznosić nowych obiektów. Także projekty budynków musiały być przedstawiane władzom budowlanym do akceptacji. W Królestwie Polskim działała Rada Ogólna Budownictwa, Miernictwa, Dróg i Spławów. Zatrudniała ona budowniczych oraz inżynierów miejskich i wojewódzkich, do których zadań należało wykonywanie odpowiednich projektów, a także nadzorowanie budowy na swoim terenie²⁴.

Osadnikom starano się stwarzać korzystne warunki. Otrzymywali oni place pod budowę domów rozdawane „na zasadzie szczególnych nadań urzędowych”²⁵. Oferowano im materiał budowlany po korzystnych cenach oraz dostęp do łąk, pastwisk i lasów. Zostawali też dziedzicznymi posiadaczami użytkowanych działek²⁶. Postanowienie namiestnika Józefa Zajączka z 1816 r. o cudzoziemcach osiedlających się w Królestwie Polskim zwalniało rzemieślników osiadających na gruntach pustych od wszelkich opłat na 6 lat. Osadnicy zwolnieni mieli być także ze służby wojskowej. Nie opłacali też w czasie przeprowadzki cła od ruchomości na granicy. W dokumencie tym nie zezwolono na osiedlanie się w Królestwie

²⁰ *Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim*, t. I, [w:] N. Gąsiorowska (red.), G. Missalowa (oprac.), *Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego*, Warszawa 1957. Z wykazu o stanie fabryk sukna znajdujących się w woj. kaliskim w 1823 r. – stan zatrudnienia wydano w Kaliszu dnia 15 stycznia 1824 r.

²¹ W. Trzebiński, *Dokumentacja kartograficzna historii osadnictwa i sił wytwórczych w Polsce od końca XVIII do schyłku XIX w.*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958. Referaty i dyskusja*, Nauki Pomocnicze Historii, t. IX, Warszawa 1960, s. 73.

²² E. Kowecka, *Transport, łączność i handel*, [w:] E. Kowecka (red.), *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. V: *Od 1795 do 1870 r.*, Wrocław 1978, s. 285–286.

²³ S. Kryński, Z. Traczewska-Białkowska, *Rozwój nauki, techniki i szkolnictwa w dziedzinie geodezji od końca XVIII wieku do 1918 roku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica” 1983, *Geodezja*, z. 75, s. 100.

²⁴ E. Kowecka, *Transport, łączność i handel...*, s. 285–286.

²⁵ J. Konig-Jażdżyńska, *Geneza rozwoju miasta kapitalistycznego w łódzkim okręgu przemysłowym*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1954, t. V, s. 103.

²⁶ Tamże, s. 102–103.

polskim Żydów z zagranicy²⁷. Kolejne postanowienie namiestnika J. Zajączka z 1820 r. zezwalało na bezpłatne uzyskiwanie, w ciągu dziesięciu lat, przez fabrykantów i rzemieślników drewna na budowę koniecznych obiektów. Miano także zakładać w pobliżu miast cegielnie oferujące materiał budowlany po niskiej cenie²⁸. Rozporządzenie z 1823 r. dotyczyło regulacji miast pod kątem osadnictwa fabrycznego. Mówiło o możliwości wcielania do miast terenów sąsiednich, należących do dóbr rządowych. Przewidywało także odszkodowania dla instytucji kościelnych oraz osób prywatnych w przypadku konieczności zajęcia określonych terenów dla regulacji miasta²⁹.

Wymienione rozporządzenia dotyczyły również Szadku. Jednakże nie wiadomo w jakim stopniu zostały zrealizowane. Wydaje się, że Szadek spełniał podstawowe warunki potrzebne dla akcji industrializacyjnej. Pruska ankieta z końca XVIII w. wspomina o tym, że miasto miało swoje lasy oraz wskazuje na bardzo niskie ceny drewna³⁰. Możliwe, że problemem był brak odpowiedniego dostępu do wody. Pomimo, jak się wydaje, optymalnej lokalizacji osady sukienniczej rzemieślnicy mieli do dyspozycji jedynie staw oraz niewielkie ciekaki jakimi są rzeka Szadkówka i jej odnogi³¹. Być może niepowodzenie dziewiętnastowiecznej akcji osadniczej spowodowane też było niedotrzymywaniem umów przez miasto. J. Goldberg powołując się na opis urzędowy Szadku z 1820 r. wskazuje na wysokie podatki nałożone na osadników:

ustanowiony szarwark w roku 1816 wszystkich mimo cierpień powynosił, majątniejszych do Prus, a uboższych do dóbr szlacheckich³². Zwraca też uwagę na włączenie powiatu szadkowskiego do obwodu sieradzkiego i wyprowadzenie się władzy administracyjnej do miasta Sieradza³³,

co także zapewne miało wpływ na zmniejszenie atrakcyjności Szadku dla napływających osadników.

²⁷ Zgierz. *Źródła do dziejów miasta w XIX i XX w.*, wyd. M. Bandurka, Łódź 1976, nr 1. *Postanowienie księcia Namiestnika Królewskiego w Radzie Stanu Zajączka o osiedleniu się w kraju użytecznych cudzoziemców fabrykantów, rzemieślników i rolników* wydane w Warszawie dnia 2 marca 1816 r.

²⁸ Zgierz. *Źródła...*, nr 3. *Postanowienie Księcia Namiestnika Królewskiego w Radzie Stanu Zajączka zapewniające różne ułatwienia i ulgi dla osiadających w Królestwie zagranicznych fabrykantów sukna i innych fabrykantów lub rzemieślników* wydane w Warszawie dnia 18 września 1820 r.

²⁹ Zgierz. *Źródła...*, nr 9. *Rozporządzenie księcia Namiestnika Królewskiego Zajączka o usunięciu przeszkód w osadzeniu fabrykantów i rzemieślników zagranicznych po miastach oraz o regulacji samych miast* wydane w Warszawie dnia 21 listopada 1823 r.

³⁰ Tzw. „Indaganda pruska”. J. Wąsicki, *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, cz. I, II, Poznań 1962, s. 830.

³¹ W „Indagandzie pruskiej” na pytanie o rzeki w mieście stwierdzono, że miasto nie leży przy rzece – czyli miejscowe ciekaki wodne w ogóle nie zostały zakwalifikowane do kategorii rzek. Por. J. Wąsicki, *Opisy miast polskich...*, s. 826.

³² J. Goldberg, *Studium...*, s. 19.

³³ Tamże.

Istotne było również zniesienie po upadku powstania listopadowego korzystnej taryfy celnej na polskie sukno eksportowane do Rosji³⁴.

Wobec niepowodzenia akcji osadniczej projekt regulacji miasta praktycznie nie wszedł w życie³⁵. Na niewielkie korekty wskazuje J. Goldberg³⁶, natomiast regulacji na większą skalę nie przeprowadzono. Plan z lat 1837–1844 („niebieski”³⁷) przedstawia Szadek po regulacji. Jest to jednakże stan nieprawdziwy – skopiowany z zamierzeń regulacyjnych naniesionych na plan „żółty”. Ze względu na wątpliwą wartość planu „niebieskiego” nie należy go uwzględniać. Sytuację wyjaśnia natomiast plan z 1826/1924 r. – „brązowy”³⁸. Nie naniesiono na niego zmian regulacyjnych, a schemat ulic pokrywa się z układem ulic z przed regulacji naniesionym na plan „żółty”. W miejscu proponowanej regulacji na planie „brązowym” znajdują się działki wytyczone w zupełnie inny sposób. Na wschodnim końcu ulic: Warszawskiej i Piotrkowskiej znajduje się nieregularny plac częściowo pokrywany się placem z planu „żółtego”. Kopista jednak przerysowując oryginał uzupełniał go o jego zdaniem potrzebne dodatkowe elementy³⁹. Mało prawdopo-

³⁴ A. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny Szadku w XIX wieku*, „Biuletyn Szadkowski” 2008, t. 8, s. 88.

³⁵ A. Bartoszewicz (*Obraz kartograficzny Szadku...*) zauważa, że zachowane na planie „żółtym” adnotacje świadczą o tym, że prace były prowadzone w latach 1826–1829.

³⁶ Tamże, s. 25.

³⁷ AGAD, Zbiory kartograficzne, sygn. AG 86/323–26; Por.: B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX w...*, s. 85, poz. 223 (podana sygnatura: teka Oo – 86, sygn. C.14.22.b.). Plan datowany jest przez archiwum na 1824 r. Jest to „plan miasta powiatowego Szadek w obwodzie Sieradzkim w Gubernii Kaliskiej z pomiaru jeometry Wilhelma Bergemanna z roku 1824”. Należy tutaj zwrócić uwagę na następujące fakty: w 1815 r. wprowadzono podział Królestwa Polskiego na 8 województw (w tym kaliskie). W 1837 r. na mocy ukazu cara Mikołaja I przemianowano województwa na gubernie. Następnie w 1844 r. z ośmiu guberni utworzono pięć przy czym gubernię kaliską połączono z mazowiecką nadając nowopowstałej jednostce administracyjnej nazwę guberni warszawskiej. W roku 1869 utworzono 10 guberni w tym ponownie kaliską (zob.: S.K. Kuczyński, *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie porozbiorowym*, [w:] S.K. Kuczyński (red.), *Herby miast polskich w okresie zaborów 1772–1918*, Włocławek 1999, s. 18–20). Z powyższego wynika, że gubernia kaliska funkcjonowała w latach 1837–1844, a następnie po 1869 r. Zatem na planie z 1824 r. nie powinna znaleźć się wzmianka na jej temat. Wnioskować zatem można, że plan „niebieski” powstał w czasach późniejszych, w latach istnienia guberni kaliskiej. Wydaje się, że plan ten nie został dokończony. Prawdopodobnie miał on obrazować Szadek po planowanej regulacji. Jednakże w wyniku nieudanej akcji regulacyjnej zapewne zrezygnowano z jego dokończenia. Plan powstał w latach 1837–1844 lub po 1869 r., a data 1824 zawarta w tytule dotyczy nie roku powstania mapy, a roku sporządzenia pomiarów, które zaczerpnięto z planu „żółtego”.

³⁸ Archiwum Państwowe w Łodzi, zbiory kartograficzne, sygn. 2725 – tutaj kopia planu z 1924 roku. Oryginał znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu, zespół Kalisz 20.

³⁹ Zauważyć tutaj należy że układ działek (podobny do tego z planu „brązowego”) w miejscu Nowego Miasta naniesiony na plan Weicherta z 1805/1808 r. (Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), zbiory kartograficzne, sygn. K. 486–19), na który powołuje się kopista, wskazuje na zasiedlenie tego terenu. Zachodzi tutaj trudna do wyjaśnienia sprzeczność z późniejszym o kilkanaście lat planem „żółtym” na którym w tym miejscu zaznaczono ogrody. Być może rozwiązanie takie podyktowane było właśnie nową regulacją – twórca mapy uznał, że wobec zamiaru wprowadzenia przekształceń przestrzennych w tej części miasta nie jest istotne naniesienie poprzednich elementów.

dobne jest, aby pominął nowy w tej części miasta układ ulic i duży plac zwłaszcza, że cała ta struktura musiałaby funkcjonować w momencie kopiowania (1924 r.) od stu lat. Z planu „brązowego” wynika, że zrezygnowano z układu działek wokół nowego rynku i skierowano je do drogi, która była już wytyczona na planie „żółtym” jako łącząca drogę łaską i lutomierną (obecna ulica Kilińskiego) i jest naniesiona na planie „brązowym”. Działki jednak nie dochodzą do drogi bo ogranicza je od wschodu rzeczka. W miejscu południowego bloku przyrynkowego nadal pozostały łąki należące do starostwa. Zaznaczyć jednak należy, że współczesne plany Szadku częściowo pokrywają się z proponowaną dziewiętnastowieczną regulacją. Wprowadzona została ulica łącząca dawny trakt z Łasku do Lutomierną i Pabianic (obecna ul. Kilińskiego). Wydłużono też ulicę Warszawską przechodzącą w ulicę Przatowską. W miejscu placu znajdują się zabudowania i stacja benzynowa zamknięte w ścietym od południa prostokącie. Plac otoczony jest ulicą zwaną Nowe Miasto⁴⁰. Wydaje się zatem, że dziewiętnastowieczne propozycje zostały w ten sposób uwzględnione w późniejszych przekształceniach urbanistycznych.

W 1844 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych przygotowała wstępne projekty mające na celu pozbawienie praw miejskich ośrodków, które przestały spełniać funkcje charakterystyczne dla miast. Na ogólną liczbę 456 miast Królestwa Polskiego proponowano pozbawienie praw miejskich 225. Projekt ten nie wszedł jednak w życie, a jego założenia wypełniła kolejna regulacja zrealizowana w 1870 r.⁴¹ Szadek stracił wówczas prawa miejskie. Obietnica rozwoju miasta nie została zatem zrealizowana, a założenia urbanistyczne – mające otwierać nowe społeczne przestrzenie – pozostały jedynie w zapisach kartograficznych. „Ziemi obiecanej” nowi osadnicy szukali gdzie indziej.

Bibliografia

Źródła

AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 1787.

AGAD, Zbiory kartograficzne, sygn. AG 33/184–20.

AGAD, Zbiory kartograficzne, sygn. AG 86/323–26.

AGAD, Zbiory kartograficzne, sygn. K. 486–19.

Archiwum Państwowe w Łodzi, zbiory kartograficzne, sygn. 2725.

⁴⁰ Szadek, plan miasta, [w:] T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.

⁴¹ Por: J. Śmiałowski, *Uwłaszczenie mieszczan w miastach guberni kaliskiej*, [w:] *Studia do Dziejów Łodzi i Okręgu Łódzkiego*, t. II: *Uwłaszczenie chłopów i mieszczan rolników*, Łódź 1966, s. 255.

Wydawnictwa źródłowe

- Gąsiorowska N. (red.), Missalowa G. (oprac.), *Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim*, t. I: *Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego*, Warszawa 1957.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. II, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632*, cz. II: *Województwo sieradzkie*, wyd. Z. Guldon, Warszawa–Wrocław–Kraków 1969.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616–1620*, cz. I, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski, Warszawa–Wrocław–Kraków 1994.
- Wąsicki J., *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, cz. I, II, Poznań 1962.
- Zgierz. *Źródła do dziejów miasta w XIX i XX w.*, wyd. M. Bandurka, Łódź 1976.

Literatura

- Bartoszewicz A., *Obraz kartograficzny Szadku w XIX wieku*, „Biuletyn Szadkowski” 2008, t. 8.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Czornik M., *Dzielenie przestrzeni miejskiej – uwarunkowania konsumpcji ofert lokalizacji*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2015, nr 250, *Ekonomia* 4.
- Goldberg J., *Struktura zawodowa ludności miast „wolnych” województwa sieradzkiego w 1791 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne” 1960, Seria I, z. 21.
- Goldberg J., *Studium historyczno-urbanistyczne Szadku*, Łódź 1961.
- Konig-Jażdżyńska J., *Geneza rozwoju miasta kapitalistycznego w Łódzkim Okręgu Przemysłowym*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1954, t. V.
- Koter M., *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź. Dzieje miasta*, t. I: *Do 1918 r.*, Warszawa–Łódź 1980.
- Kowecka E., *Transport, łączność i handel*, [w:] E. Kowecka (red.), *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. V: *Od 1795 do 1870 r.*, Wrocław 1978.
- Kryński S., Traczewska-Białkowska Z., *Rozwój nauki, techniki i szkolnictwa w dziedzinie geodezji od końca XVIII wieku do 1918 roku*, „Zeszyty Naukowe Akademii Górniczo-Hutniczej im. Stanisława Staszica” 1983, *Geodezja*, z. 75.
- Krzyżanowska N., *Dyskursy (nie)pamięci w przestrzeni miasta*, „Studia Socjologiczne” 2016, t. 1, z. 220.
- Kuczyński S.K., *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie porobiorowym*, [w:] S.K. Kuczyński, *Herby miast polskich w okresie zaborów 1772–1918*, Włocławek 1999.
- Kulesza M., *Rozwój przestrzenny i współczesna struktura morfogenetyczna Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2003, t. 3.

- Marszał T., *Szadek jako ośrodek sukienniczy w XV–XVII wieku*, „Biuletyn Szadkowski” 2014, t. 14.
- Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.
- Milczarek J., *Dawny powiat szadkowski w świetle spisu ludności z 1789 r.*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1964, t. VI.
- Olszewicz B., *Kartografia polska XIX w.*, t. I, Warszawa 1998.
- Puś W., *Lata zaborów (1795–1918)*, [w:] J. Śmiałowski (red.), *Łask. Dzieje miasta*, Łask 1998.
- Rosin R., *Studia z dziejów miast dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego (XII–XVI w.)*, „Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych” 1959, Rok XIV, nr 1.
- Śmiałowski J., *Przemiany gospodarcze w rolnictwie, rozwój miast i przemysłu w latach zaborów*, [w:] J. Śmiałowski (red.), *Szkice z dziejów sieradzkiego*, Łódź 1977.
- Śmiałowski J., *Uwłaszczenie mieszczan w miastach guberni kaliskiej*, [w:] *Studia do Dziejów Łodzi i Okręgu Łódzkiego*, t. II: *Uwłaszczenie chłopów i mieszczan rolników*, Łódź 1966.
- Trzebiński W., *Dokumentacja kartograficzna historii osadnictwa i sił wytwórczych w Polsce od końca XVIII do schyłku XIX w.*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958. Referaty i dyskusja*, Nauki Pomocnicze Historii, IX, Warszawa 1960.

[Artykuł wpłynął: luty 2020; akceptacja: czerwiec 2020]

NOWE MIASTO IN SZADEK IN 19TH CENTURY CARTOGRAPHY – UNREALIZED PROMISE OF A NEW SOCIAL SPACE

Summary

Analysis of 19th century urban development plans for Szadek reveals a concept of Nowe Miasto as a successive stage in developing a centre with textile traditions. The planned rebuilding of this segment of the city was part of the industrialization action carried on at that time, being at the same time a promise of a better life. The promise, however, had not been fulfilled, as the project never went beyond government agendas and cartographic workshops. Nevertheless, it is interesting to look at this fragment of history being part of a larger plan of industrialization of the Kingdom of Poland, and to identify reasons for the failure of this project.

Keywords: cartography, industrialization, Nowe Miasto